

**АРХАІЗМЫ І ГІСТАРЫЗМЫ Ё РАМАНЕ
АЛЕСЯ НАВАРЫЧА “ЛІТОЎСКИ ВОЎК”:
ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫ АНАЛІЗ**

*Навуковы кіраўнік: Савіцкая І. У., канд. філал. навук, дацэнт
Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт
Мінск, Рэспубліка Беларусь*

Анотацыя

У артыкуле прааналізаваны семантычныя асаблівасці ўстарэлай лексікі ў рамане беларускага празаіка А. Наварыча “Літоўскі воўк”, выяўлена спецыфіка яе функцыянавання ў тэксце твора.

Ключавыя словы: устарэлая лексіка, пасіўная лексіка, архаізм, гістарызм

Garbunova U. D., Savitskaya I. V.

**ARCHAISMS AND HISTORICISMS IN
ALES NAVARICH'S NOVEL “LITHUANIAN WOLF”:
LEXICO-SEMANTIC ANALYSIS**

*Scientific Supervisor: Savitskaya I. V., Associate Professor,
Candidate of Sciences in Philology
Belarusian National Technical University
Minsk, Republic of Belarus*

Abstract

The article analyzes the semantic features of outdated vocabulary in the novel by the Belarusian prose writer A. Navarich “The Lithuanian Wolf”, reveals the specifics of its functioning in the text of the work.

Keywords: obsolete vocabulary, passive vocabulary, archaism, historicism

Сярод адзнак грамадзянскасі асобы, патрыятызму важнае месца займае цікавасць да мінулага сваёй краіны. Безумоўна, адной з крыніц задавальнення гэтай цікавасці з’яўляецца такая навука, як гісторыя. Але не меншую ролю ў пазнанні таго, што адбывалася раней, а значыць, у пазнанні сябе як нацыі, у пазнанні сваіх каранёў выконвае мастацкая літаратура, а дакладней – мастацкія творы на гістарычную тэму.

Часта пры знаёмстве з гістарычным творам у сучаснага чытача ўзнікае своеасаблівы лексічны бар’ер. І чым больш аддалены час адлюстроўвае пісьменнік, тым вышэйшым становіцца гэты бар’ер. Справа ў тым, што мастакі слова, малюючы пэўны адрэзак часу ў гісторыі краіны, імкнуцца быць як мага больш праўдзівымі ў паказе падзей, таму яны мэтанакіравана ўжываюць устарэлую лексіку.

Калі разважаць з пазіцыі сучаснага чытача, то яму вельмі складана паўнавартасна паглыбіцца ў гістарычную эпоху, адлюстраваную аўтарам, па прычыне неразумення сэнсу тых слоў, якія даўно выйшлі з актыўнага ўжытку. Дарэчы, праблема, акрэсленая намі, характэрная для сучасных чытачоў у разуменні твораў не толькі беларускай, але і замежнай літаратуры.

Раман Алеся Наварыча “Літоўскі воўк”, асноўнай тэмай якога з’яўляецца “грамадская атмасфера на Заходнім Палессі ў час паўстання 1863 года пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага” [2, с. 40], быў узяты намі для аналізу невыпадкова. Твор насычаны ўстарэлай лексікай, аднак у тэксце амаль адсутнічаюць каментарыі да яе. На старонках рамана мы заўважылі толькі шэсць зносаў, але яны даюць дадатковую інфармацыю ў іншым плане: растлумачаны польскія словы, пададзены пераклад з французскай мовы, пазначана спасылка на аўтара аднаго афарызма, растлумачана дыялектнае слова і размешчана інфармацыя пра аднаго маршалака. А вось тлумачэнні гістарызмаў і архаізмаў, за выключэннем двух слоў (*лізуха і перуновік*), намі не выяўлены.

Як вядома, у мове існуюць два пласты слоў – актыўныя ва ўжытку, здольныя абслугоўваць усе сферы дзейнасці людзей, і малаўжывальныя словы, якія належаць да пасіўнай лексікі. У залежнасці ад прычын, якія выклікалі пераход слоў у пасіўны лексікон, вылучаюць архаізмы і гістарызмы.

Архаізмы – гэта былыя актыўна ўжывальныя назвы прадметаў, з’яў і паняццяў, выцесненыя з ужытку іншымі словамі. З поўнай

дакладнасцю іх семантычны змест перадаюць сучасныя сінонімы: *саета* – *сукно*, *гаспода* – *жыллё гаспадара* і г.д. [4, с. 228]. Ад сучасных назваў тых самых прадметаў, з’яў і паняццяў архаізмы адрозніваюцца поўнасцю ці часткова, у залежнасці ад чаго з пазіцый моўнай узроўневай сістэмы вылучаюцца наступныя тыпы архаічнай лексікі:

1) уласна лексічныя архаізмы – словы з устарэлым планам выражэння (формай), якія знаходзяцца ў сінанімічных адносінах са сваімі эквівалентамі: *персі* – *грудзі*, *ланіты* – *шчокі*;

2) лексіка-фанетычныя архаізмы, што адрозніваюцца ад сваіх актыўных варыянтаў адным ці двума гукамі: *газэта* – *газета*, *вагонь* – *агонь*;

3) лексіка-марфалагічныя архаізмы – пераўтварэнні слова з аналагічнай семантыкай, але не тоемымі катэгорыямі значэння роду, склону і да т. п.: *рэстарацыя* (ж.р.) – *рэстаран* (м.р.);

4) лексіка-словаўтваральныя архаізмы, якія ў залежнасці ад характару вытворнай асновы падзяляюцца на прыставачныя (*вырослы* – *дарослы*), суфіксальныя (*сарачня* – *сорак*) і прыставачна-суфіксальныя (*апачывальня* – *спальня*);

5) семантычныя архаізмы – мнагазначныя словы з устарэлым значэннем, якія па прыкмеце ўстарэласці супрацьпастаўляюцца іншым значэнням, змешчаным у структуры лексіка-семантычных варыянтаў: *хітрэц*: 1. хітры чалавек. 2. уст. – архітэктар; *таварыш*: 1. сябра. 2. уст. – член гандлёвай або прамысловай кампаніі, кампаньён у гандлі [3, с. 4–6].

Гістарызмы – гэта назвы такіх прадметаў, з’яў і паняццяў, якія перасталі існаваць на тым ці іншым этапе гісторыі беларускага народа. Паколькі гістарызмы з’яўляюцца ўстарэлымі назвамі ўстарэлых прадметаў і паняццяў, то яны не маюць сінонімаў у сучаснай беларускай мове. “Не маючы сучасных адпаведнікаў актыўнага ўжывання, гістарызмы з’яўляюцца адзінымі абазначэннямі былых паняццяў і прадметаў. Таму ў навуковых працах і творах, дзе апавядаецца пра розныя перыяды жыцця нашай краіны, гістарызмы перш за ўсё выконваюць намінацьўную функцыю” [4, с. 228–229].

Вылучаюць уласна лексічныя і лексіка-семантычныя гістарызмы. Да ліку ўласна лексічных адзінак належаць найменні, семантычны аб’ём якіх складаецца толькі з устарэлых значэнняў. Напрыклад:

гетман – “камандуючы войскамі ў старой Польшчы і Вялікім Княстве Літоўскім”; *дзясяцкі* – “камандзір дзесяці воінаў; у дарэвалюцыйнай Расіі – выбарная асоба з сялян, якая выконвала паліцэйскія абавязкі” [3, с. 4–5].

Лексіка-семантычныя гістарызмы, у адрозненне ад уласна лексічных, у сучаснай беларускай мове маюць актуальныя значэнні. Для прыкладу, слова *гільдыя*, рэалізуемае ў творах беларускай літаратуры са значэннем “аб’яднанне купцоў або рамеснікаў у сярэднявечковай Еўропе, якое абараняла інтарэсы сваіх членаў”, з’яўляецца лексіка-семантычным гістарызмам, а са значэннем “саюз, аб’яднанне” (напрыклад, *гільдыя літаратараў*) – актуальным словам. Тое ж датычыць лексіка-семантычных гістарызмаў *локаць* – даўнейшая мера даўжыні, прыблізна 0,5 м, *скарб* – дзяржаўная маёмасць; яны знаходзяцца ў актыўным ужытку і сёння, але з іншымі значэннямі [3, с. 6–7].

У рамане Алеся Наварыча “Літоўскі воўк” намі былі вылучаны 117 адзінак пасіўнай лексікі (у асноўным без уліку ўтвораных ад іх аднакаранёвых слоў), з якіх 85 лексічных адзінак адносяцца да гістарызмаў. У семантычных адносінах **гістарызмы**, ужытыя ў рамане, даволі разнастайныя, але на падставе прадметна-паняційных прыкмет іх можна аб’яднаць у тры групы:

- 1) грамадска-палітычная лексіка;
- 2) сацыяльна-эканамічная лексіка;
- 3) бытавая лексіка.

1. Грамадска-палітычная лексіка ўключае ў сябе:

– адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі і іх кіраўніцтва: *губерня, жандар, жандармерыя, казённы, маршалак, навет, прыстаў, сатрап, спраўнік, цар*;

– ваенныя лексемы: *багнет, драгун, жаўнер, кіраса, уланы, фуражыр, штуцар*;

– назвы сферы палітыкі: *жонды, інсургент, інсурэкцыя, крамола*.

Адштурхоўваючыся ад класіфікацыйнага даследавання, можна зрабіць наступны вывад: гістарызмы, якія адносяцца да грамадска-палітычнай лексікі, дазволілі аўтару адлюстраваць дзяржаўнае ўладкаванне, узровень развіцця палітычнай сістэмы таго часу, а таксама выявіць супярэчнасці, якія існавалі ў грамадстве, і паказаць жаданне прагрэсіўна настроеных людзей памяняць гэту сістэму. Ужыванне лексікі менавіта такой групы сведчыць аб цікавасці аўтара

да праблем нацыянальна-патрыятычнага характару: выхавання патрыятызму, абуджэння нацыянальнай свядомасці ў асяроддзі прагрэсіўнай моладзі, самавызначэння беларускага народа.

2. У сацыяльна-эканамічную лексіку ўваходзяць:

– назвы прадстаўнікоў розных саслоўяў: *аднадворца, батрак, дваранін, дворня, засцянковыя паны (засцянковая шляхта), маснат, мешчанін, пакаёўка, памешчык, пан, парабак, халоп (хлоп), шляхта, (шарачковая шляхта), шляхцюк;*

– назвы пасадаў і роду заняткаў: *аканом, губернант, гутары, карчмар, кушнер, пісар, рамізнiк, рымар, фурман;*

– назвы прадпрыемстваў і гаспадарак, а таксама гандлёва-грашовых адносін: *бровар, грош, дукат, карчма, маёнтак, фальварак, эканомія;*

– назвы старых мер даўжыні, плошчы, вагі: *валока, вярста, дзесяціна, корх, сажань, тузiн, фунт.*

Група гістарызмаў, вылучаная намi з тэксту твора, якая мае адносіны да сацыяльна-эканамічнай лексікі, аказалася самай шматлікай сярод iншых груп. I гэта зразумела: аўтара цікавіць не столькі тактыка і стратэгія паўстання пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага, колькі яго ўнутранае развіццё і супярэчнасці. А супярэчнасці якраз і былі непасрэдна звязаны з узроўнем развіцця сацыяльна-эканамічнага становішча. Героі рамана – прадстаўнікі шляхты і сяляне-палешукі. Са зместу твора відаць, што шляхта, вобраз якой малюе аўтар, на той час не была аднароднай. Адны з прадстаўнікоў гэтага саслоўя адносіліся да спадчынных, г.зн. спадчыну атрымлівалі з пакалення ў пакаленне, і было саслоўе асабістае (пажыццёвае). Да ліку апошніх мелі дачыненне тыя, хто не валодаў зямлёй ці меў ва ўласнасці зямлю, не населеную сялянамі. Менавіта гэтым тлумачыцца выкарыстанне ў тэксце твора такіх малавядомых лексем, як “аднадворцы”, “шарачковая шляхта”, “засцянковыя паны”. Трэба адзначыць, што, паказваючы вобразы дробнапамеснага і беспамеснага дваранства, аўтар не адыходзіць ад праўды, бо, як сцвярджаюць вучоныя-гісторыкі, “...у 60-х гадах XIX стагоддзя ў беларускіх губернях асобную групу сельскіх жыхароў складалі аднадворцы – былая шляхта, не зацверджаная ў дваранскіх правах” [1, с. 234].

Праз гістарызмы “гутары”, “карчмар”, “кушнер”, “пісар”, “рамізнiк”, “рымар”, “фурман” А. Наварыч адзначыў найбольш

тыповыя тагачасныя прафесіі, віды дзейнасці жыхароў Заходняга Палесся. А назвы прадпрыемстваў і грашовых адзінак, старых мер плошчы, вагі дапамаглі аўтару дакладна паказаць сацыяльна-эканамічныя адносіны.

3. Бытавая лексіка прадстаўлена ў рамане наступнымі групамі:

– назвы адзення і абутку: *аблавушка, крыналін, кунтуш, кучомка, лапаць, ліўрэя, панталоны, насталь, світка, сурдут, ядwab*;

– прадметы асабістага і гаспадарчага ўжытку: *гаманец, кадаўбец (кадоўбец), кайстра, куфар, куфэрак, макітра, паходня, сявенька, цэбар*;

– назвы сродкаў перамяшчэння і іншых прадметаў побыту: *брычка, вазок, дагератыпы, каламажка, лава, ландара, лізуха*.

Наўнасаць значнай колькасці гістарызмаў, якія маюць дачыненне да бытавой сферы, выражае цікавасць аўтара да адлюстравання жыцця народа з розных бакоў. Праз назвы адзення і абутку (такіх слоў найбольш у дадзенай групе) пісьменнік наглядна паказвае адрозненне ва ўзроўні жыцця прадстаўнікоў розных саслоўяў, бо адзенне і абутак – гэта самыя эфектыўныя спосабы паказаць, якое месца займае чалавек у сацыюме. Менавіта праз такія ўстарэлыя назвы, з аднаго боку, як “*аблавушка*”, “*кучомка*”, “*насталь*”, “*світка*” і інш., а з другога боку – “*крыналін*”, “*кунтуш*”, “*панталоны*”, праз назву тканіны “*ядwab*”, з якой шылі сукенкі, пісьменнік выдзяляе прадстаўнікоў сялянства, збяднелай шляхты і шляхты зажытачнай. Назвамі прадметаў асабістага і гаспадарчага ўжытку тыпу “*каліта*”, “*кадаўбец*”, “*макітра*”, “*цэбар*” і інш. аўтар паказвае частку моўнай і этнічнай культуры палешукоў.

Большасць гістарызмаў у рамане “Літоўскі воўк”, называючы паняцці, з’явы грамадска-палітычнага жыцця, сацыяльна-эканамічных адносін, а таксама прадметы бытавой сферы, з’яўляюцца канкрэтнымі абазначэннямі прадметаў, з’яў і паняццяў і выконваюць намінацыйную функцыю. Разам з тым некаторыя з іх выкарыстоўваюцца ў пераносным значэнні, сімвалічным. Так, словам “*шарачковая*” аўтар характарызуе беспамесную, бедную шляхту. Экспрэсіўную функцыю выконвае слова “*шляхцюк*”, у якім выразна гучыць адценне пагардлівасці да польскіх дробнапамесных дваран: *Небагаты шляхцюк-местачковец і не галодны, і губляць няма чаго, як магнату якому*. Сімвалічнай з’яўляецца і мянушка воўка

Инсургент, якому адведзена не адна старонка твора. Такую мянушку ён атрымаў за свабодалюбства і непакорнасць.

Колькасць **архаізмаў**, вылучаных намі з тэксту твора, значна меншая за колькасць гістарызмаў і складае 27% ад усіх устарэлых слоў. Сярод іх мы вылучылі наступныя тыпы:

1. Уласна лексічныя архаізмы: *абецадла, амбасадар, асадка, атрамант, гута, гутары, дэпеша, катрынка, лёх, лях, мапа, мястэчка, нагавіцы, негацыяцыя, паходня, перуновік (пяруннік), стрый, сужэнец, сужэнскі, штандар, ядваб.*

2. Лексіка-фанетычныя: *барбажынства (барбарства) – варварства; Берасце – Брэст; гостры – востры; весь – вёска; мундур – мундзір; расейскі – расійскі, рускі.*

3. Лексіка-марфалагічныя: *глузды (мн. лік) – глузд (м.р.); фатэль (м.р.) – фатэля (ж.р.) – крэсла.*

4. Лексіка-словаўтваральныя: *ангелец – англічанін; збройны – узброены; палясоўшчык – ляснік.*

Як бачна з дадзенай класіфікацыі, найбольшую групу складаюць уласна лексічныя архаізмы; усяго па некалькі прыкладаў вылучана намі з тэксту лексіка-фанетычных, лексіка-марфалагічных і лексіка-словаўтваральных лексічных адзінак, а прыкладаў семантычных архаізмаў мы не знайшлі. Усе тыпы архаізмаў дапамагаюць пісьменніку ў стварэнні каларыту тагачаснага перыяду, даюць магчымасць цікава расказаць пра Палессе, пра моўныя асаблівасці жыхароў гэтай часткі Беларусі, а чытачу дазваляюць зразумець, якая лексіка на той час была агульнаўжывальнай, убачыць, наколькі мова – грамадская з’ява.

Такім чынам, раман А. Наварыча “Літоўскі воўк” насычаны ўстарэлай лексікай. Гістарызмы (іх значна больш) і архаізмы ў семантычных адносінах даволі разнастайныя. Выкарыстанне іх у мастацкім творы дапамагае чытачу атрымаць больш яркае ўяўленне аб жыцці людзей на Беларусі ў час паўстання 1863 года, дапамагае асэнсаваць змест твора.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч. 2. XIX–XX стагоддзі: курс лекцый / Рэд. кал. П. І. Брыгадзін, І. Ф. Ладысеў, П. І. Зялінскі [і інш.]. – Мінск: РІВШ БДУ, 2002. – 656 с.

2. Жардзецкая, А. У. Адлюстраванне гістарычнага мінулага ў сучаснай беларускай прозе / А. У. Жардзецкая // Беларуская мова і літаратура. – 2017. – № 10. – С. 40–42.
3. Струкава, Л. І. Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў / Л. І. Струкава. – Мінск: Беларуская навука, 2007. – 655 с.
4. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы: падручнік / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1996. – 654 с.